

Localització i excavació arqueològica d'una església altmedieval perduda a les envistes del Montseny: Sant Julià de Valldaneu (Sant Martí de Centelles, Osona)

JUDIT CIURANA - ARNAU GARCIA -
JAUME OLIVER - ROSA SOLER

*Identification and archaeological excavation of a lost early medieval church
near the Montseny: Sant Julià de Valldaneu (Sant Martí de Centelles,
Osona)*

Ressenya de la intervenció arqueològica que va permetre localitzar l'església de Sant Julià de Valldaneu, que ja constava com a desapareguda al segle XVIII. Es tracta d'una església relacionada amb el nucli del vilar dit de Daniel, incorporat al domini dels comtes d'Osona a finals del segle IX. El vilar, que va donar nom a la vall actual, va experimentar després les transformacions del procés de feudalització, inclosa la proliferació d'esglésies parroquials que, en aquest cas, explica la desaparició de l'església fins als nostres dies.

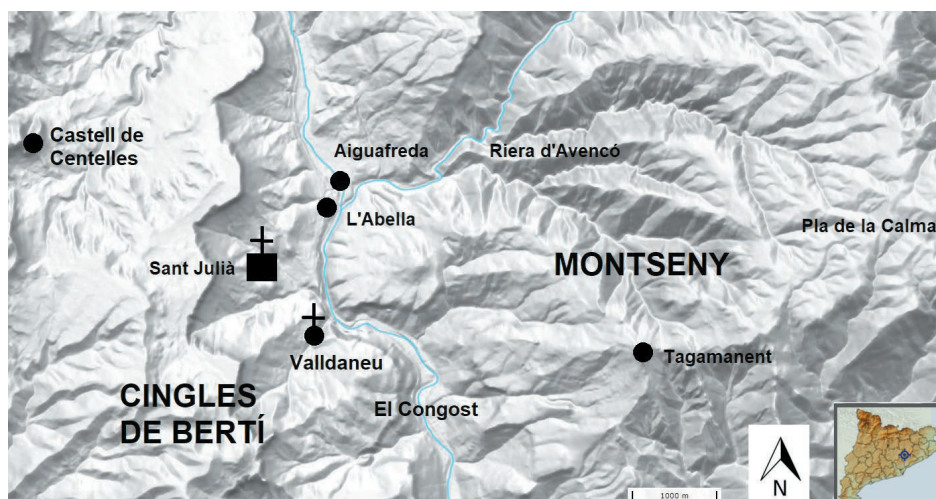
Paraules clau: Ata Edat Mitjana, arqueologia, pre-romànic, assentaments camperols, feudalització.

This article presents the results of the archaeological research aimed at locating the church of Sant Julià de Valldaneu. This early medieval parish church, already listed as missing in the 18th century, was connected with the «Daniel's vilar (hamlet)», incorporated into the domain of the counts of Osona at the end of the ninth century. The hamlet, which gave its name to the present valley, underwent the changes of the process of feudalization, including the proliferation of parish churches, in which case, it explains the disappearance of Sant Julià until now.

Keywords: High Middle Ages, archaeology, pre-Romanesque, peasant settlements, feudalization.

INTRODUCCIÓ

Situada a les envistes del Montseny de ponent, davant per davant del turó de Tagamanent, la vall de Valldaneu (Sant Martí de Centelles) es troba al costat de ponent de l'engorjat que ha donat nom històricament al riu Congost («*flumine Vallense qui discurrit per Congustum*»; Vilaginés, 2001, p. 25). Dins de la vall, el Pla de Sant Julià és una plataforma d'unes 1,5 ha i uns 490 m d'alçada, formada per un sòl d'argiles molt compactes sobre un basament calcari, poc aptes per al conreu. A sud-oest i nord-est, el Pla es troba cenyit per dos torrents i a sud-est per un espatat, mentre a prop discorre un camí històric que voreja la vall del Congost a mitja vessant. El Pla de Sant Julià es va incloure en dos projectes de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica finançats pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.¹

Peu de foto: Mapa de situació del jaciment. (Plànol dels autors, sobre base de l'ICGC, 2023.)

EL NUCLI DEL VILAR DE DANIEL

L'any 898, el comte Guifré Borrell compra a l'home que li dóna nom el vilar de Daniel i, aquest, un cop incorporat al domini comtal, no més tard del 917 constitueix una unitat jurisdiccional amb el vilar anomenat «Palacio» i la «villa Mora» –que probablement els inclou (avui, la Móra, terme de Tagamanent)–, habitats per personal servil («*villam quam vocant*

1 «Paisatges Culturals de l'Alt Congost» (CLT2014/100955: 2014-2017) i «Alt Congost entre l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana» (CLT009/18/00096: 2018-2021).

Moram cum sua servicia [...] quem dicunt Palacium atque alium quem vocant Daniehelis cum omnibus illorum mancipiis). A partir de la compra, els textos generats per l'activitat tant dels comtes com d'altres magnats fidels proporcionen una imatge general de l'assentament durant el segle X. Així, l'any 916 la comtessa Garsenda deixa al monestir de Ripoll una casa, quatre vinyes i quatre camps. La casa és veïna d'una altra del comte Sunyer, germà de Guifré Borrell, i ambdues es troben a prop d'una «*via qui pergit ubique*» i estan separades entre elles per horts («*in villare Daniel afrontat ipsa kasa [...] in kasa de Suniario comite et ipse ortus similiter et de meridie in orto de Salla vel heredes suos et de occiduo in orto de Cortabile vel heredes suos et de circi afrontat in via qui pergit ubique*»). En canvi, les vinyes del vilar es concentren en espais especialitzats i separats de les cases («*ipse alia vinea est vicina de Suniario comite et de nadalberto et ipse alia vinea est vicina de vineis Sallane et ipse alia vinea est vicina de vinea Suniario comite et Nadalberto*»), igual que les «*terras*» i «*campos*» («*ipse unus campus est vicinus [...] et ipse alius campus est vicinus de campo de lussone et ipse alius campus est vicinus de campus de Nadalberto et de Geraldo et ipse alius campus est vicinus de campo de Desideiro*»). El 985, el testament del magnat de l'host comtal Rami, desaparegut en l'atac d'Al-Mansur a Barcelona, esmenta cases, terres i bestiar situats al Congost, l'Adorar i al vilar («*in Congusto sive in Sadurano vel in Vilar Daniel, id sunt, casas cum curtes, casalibus, terris et vineis, ortis, ortalibus, silvis, garricis, omnia et in omnibus*»). La distinció entre l'Adorar i el vilar reapareix en un esment dels alous del comte Borrell II als dos llocs de l'any 993 («*ipse alaudes de Sadurano... et ipse alauds de Vilar Daniel*»), i permet identificar, definitivament, el vilar com el Pla de Sant Julià, ja que aquest i l'Adorar es troben situats ben a prop un de l'altre.²

Com va establir un de nosaltres (Oliver, 2018), l'església de Sant Julià es documenta l'any 1007 en el testament d'Odesind, un magnat que l'any 990 ja ha comprat al comte Borrell II un gran domini al Pla de la Calma. Odesind deixa a Sant Julià a prop del Congost («*domum Sancti Iuliani... prope Congusto*») una terra al Congost («*terra prope rio Congusto ad ipsa strada*»), mentre la seva vídua, Ermetruit, deixa l'any 1026 a l'altar de Sant Climent de Sant Martí d'Aiguafreda una terra situada al mateix indret perquè la tingui amb Sant Julià («*ut ea abeat cum Sancto Iuliano*»). A la primera meitat del segle XIII, Sant Julià encara rep una deixa del proper mas Martí,³ però com a mínim des de l'any 1074 Sant Julià ja es devia trobar adscrita a la parròquia de Sant Pere de Valldaneu («*parrochia Sancti*

2 Les referències documentals es troben a: CCIV, docs. 39, 175, 155; CSCV, doc. 171; DACSU, doc. 232.

3 Arxiu patrimonial del mas Oller de Sant Martí de Centelles, perg. s.n.

Petri de vilar Daniel»),⁴ subordinació que, al capdavant, farà desaparèixer la primera església. En aquest mateix procés també desapareix el vilar de Daniel, substituït per noves formes d'assentament coetànies de la fundació parroquial de Sant Pere («*ipso ermo ubi faciant abitaculum...in parrochia et in alaude Sancti Petri Vilardaniel et in locum qui vocant ad ipso collo de Sancti Petri*»).⁵ La desaparició és total fins al punt que la seva existència només la suposa, l'any 1716, el rector de Valldaneu arran de la trobada d'enterraments antics (Portet, 1984).

LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA L'ESGLÉSIA DE SANT JULIÀ

Les intervencions que van conduir a l'excavació de l'església de Sant Julià de Valldaneu es van iniciar l'any 2014z, i el 2015 es va localitzar un claper ovalat a l'extrem est del Pla, en el qual l'estudiós Joan Portet havia suggerit l'emplaçament de l'església de Sant Julià, documentada per escrit al segle XVIII (Portet, 1984). L'església es troba, efectivament, allà, accessible des del camí que voreja el Pla; aquest es documenta des del segle X i, possiblement, va donar nom al temple.⁶ Llavors, successives campanyes anuals van culminar l'any 2019 amb l'exhauriment de la seqüència estratigràfica sedimentada a l'interior de l'església, iniciar el reconeixement del seu entorn més immediat mitjançant l'excavació de tres sondejos, i consolidar el conjunt.

Planta general del Pla de Sant Julià, planta de detall de l'església i visió zenital d'aquesta. (Fotografia J. Ciurana, 2022).

4 DCV, doc. 1361, any 1074.

5 Arxiu Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. anys 1108-1137.

6 Existeixen almenys tres sants amb aquesta advocació, per bé que generalment es tendeix a considerar que Sant Julià l'Hospitalari o el Pobre és el més habitual en les esglésies preromàniques i romàniques. Sovint s'associa a capelles i hospitals de camí ral, com podria ser el cas de Valldaneu.

A l'interior del temple, l'absis s'uneix a l'extrem sud-oriental de la nau i presenta una planta rectangular de 3,36 m de llargada i 3,41 m d'amplada. Els tres murs que el delimiten presenten un gruix de 0,75 m, essent més llargs els murs dels flancs que el que remata la capçalera. Es tracta d'elements arrasats, que conserven com a màxim dues filades de la seva fàbrica en alçat. Estan construïts amb dos fulls exteriors de blocs exteriorment carejats i un reble interior de picadís. El morter de calç és de color blanquinós i molt ric en àrids. Tan sols el mur de tancament nord-oriental mostra vestigis del revestiment exterior, una gruixuda capa de morter de calç amb graves fines.

L'espai interior està pavimentat amb una estesa de lloses de planta irregular unides amb morter. Aproximadament al centre de la cambra es localitza un encaix de planta trapezoidal que mesura entre 0,38 i 0,26 m d'amplada per 0,28 i 0,25 m d'amplada i 0,18 m de profunditat. Aquest orifici es troba delimitat per les mateixes lloses del paviment i s'hi encastaria el peu monolític (*stipes*) de l'altar. L'interior estava reblert per un estrat de llims i gravetes amb morter de calç desfet.

La represa dels treballs arqueològics a la capçalera ocasionà l'aparició de dos graons que, juntament amb el límit nord-occidental de l'enllosat de l'absis, formen la graonada que connecta la capçalera amb la nau. Aquests estan obrats amb lloses de pedra recoberts per una capa de pocs centímetres de morter de calç molt fi i depurat. Aquest revestiment s'uneix a l'enlluït dels murs que delimiten l'espai de l'embocadura de la capçalera. Així mateix, es va poder documentar part del paviment que es conserva als peus de l'escala i que també s'unia al revestiment dels graons, formant un contínuum constructiu.

Vista des del nord-est de l'absis i de la graonada que el comunica amb la nau. Al centre, encaix per al peu de l'altar. (Fotografia J. Ciurana, 2019).

La nau presenta una planta rectangular de 8,31 m de llargada per 5,33 m d'amplada i està delimitada per cinc murs perimetrals conservats a una alçada màxima de 0,76 m. Els gruixos oscil·len entre els 0,76 i els 0,70 m i no presenten fonamentacions diferenciades car s'assenten directament sobre el substrat natural de roca. A nivell d'acabats, es conserva part de l'enfoscat exterior.

L'edifici presenta una única porta d'accés oberta al costat sud-occidental de la nau, d'1,38 m d'amplada per 0,72 m de profunditat. Només se'n conserva el llindar que consisteix en un graó elevat uns 0,20 m respecte el paviment interior de la nau. El revestiment de morter de calç de la superfície dels muntants cobreix també part del llindar fet que evidencia una relació d'anterioritat constructiva entre el llindar i l'enlluït.

A l'exterior de la nau es localitzen dues estructures parcialment conservades que es recolzen a les cantonades sud-oest i nord-oest de l'edifici. La primera de planta rectangular i bastida en paredat i morter, mesura 0,88 m de longitud i 0,33 m d'amplada i es recolza a la cara exterior del mur meridional de la nau. El segon element és una alineació de tres grans blocs carejats que s'adossa a la cantonada septentrional de la nau. El seu estat fragmentari en dificulta la seva interpretació. Potser es tracta d'elements de reforç estructural de l'edifici, com ara contraforts, o bé són traces de construccions adossades als peus de la nau de l'església.

L'interior de la nau es trobava reblert per potents acumulacions de pedres que cobrien també part dels murs perimetrals. L'excavació d'aquests clapers deixà al descobert un paviment continu de terra batuda i morter de calç de 0,07 m de gruix que originàriament hauria cobert tota la planta interior de la nau. Aquest es conserva preferentment en la franja propera a la base dels murs de la nau. El paviment s'estén per sobre d'una capa de preparació format per un nivell d'argiles molt compactes amb taques blanquinoses de morter. En alguns punts, s'observa com el paviment de morter de calç reposa sobre lloses de pedra que regularitzen el pla de circulació.

A l'eix central de la nau, es detectà una petita depressió de planta ovalada que allotjava una acumulació d'ossos humans sense connexió anatòmica (Unitat Funerària 2) pertanyents a diversos individus. Considerem que aquesta ossera es creà amb posterioritat a l'abandonament de l'església i que fou impulsat per l'escrúpol religiós d'apartar les restes esquelètiques que devien aflorar durant les labors agrícoles. Les restes humanes provindrien de la necròpolis que rodejava l'església, l'existència de la qual ja es va confirmar en els treballs arqueològics de l'any 2017 quan s'excavà un sepulcre en caixa de lloses (Unitat Funerària 1) orientat d'oest a est

amb una inhumació simple al seu interior, la qual es trobava articulada en decúbit supí. La posició d'algunes restes esquelètiques a camp indicaria que el cos hauria sigut amortallat. Es tracta d'un individu adult madur, de més de 45 anys, de sexe masculí i que presenta una gran quantitat de signes degeneratius, majoritàriament localitzats a la part superior del cos. Entre ells destaca una espondilosis deformant a les vèrtebres cervicals c2 i c3 i clars signes d'artrosis a l'articulació gleno-humeral del braç dret, amb presència d'eburnació. La datació d'aquest individu enterrat arran de l'absis ha proporcionat una cronologia de 945 ± 30 Cal BP (taula 1), compatible tant amb les referències documentals al temple (anys 1007-1026) com amb unes funcions funeràries anteriors a l'erecció parroquial de Sant Pere de Valldaneu. De fet, aquest no és l'únic testimoni de l'ús funerari de la rodalia immediata de l'església: a un 12 m al sud es localitza un retall de planta rectangular de 2,30 m de llargada, 1,03 m d'amplada i 45 cm de profunditat, del qual s'haurien recuperat més restes esquelètiques (Portet, 1984, p. 181).

REF. LABORATORI	CONTEXT	C14 ANYS BP	(1 σ) C14 CAL. ANYS DC	(2 σ) C14 CAL. ANYS DC
Poz-159989	Enterrament (adult)	945 $\pm$ 30	1040-1154	1027-1166

Resultats de la datació radiocarbònica AMS (espectometria de masses). Calibrat realitzat amb el programa OxCal.

Unitat Funerària 1. Detall de les paleopatologies detectades: (a.) Eburnació a la cavitat glenoide de l'escàpula dreta. (b.) Espondilosis deformant a les vèrtebres cervicals c2 i c3. (Fotografia J. Ciurana, 2019).

L'excavació dels estrats d'abandonament i espoli a l'angle nord-occidental de la nau de l'església ocasionà la documentació de dues estructures rectangulars de paredat que defineixen un espai reservat davant de l'absis. La primera s'adossa a la cantonada nord-oriental de la nau. Descriu una orientació NE-SO i mesura 1,31 m de llargada per 0,66 m d'amplada i 0,63 m d'alçada. La seva fàbrica és de paredat de morter i es troba revestida per una capa d'arrebossat de morter. En paral·lel a aquesta es localitza la segona estructura, de 1,43 m de llarg per 0,73 d'ample i 0,52 m d'alçada. Es recolza al mur nord-oriental de la nau i està construïda amb dues cares exteriors de blocs carejats i un reblert de picadís.

En el cantó oposat, alineat amb la primera estructura i adossant-se al mur sud-occidental de la nau, es troba un tercer element. Es tracta d'un parament lleugerament deformat, que pren una orientació sud-nord. Mesura 1,33 m de llargada per 0,45 m d'amplada i està compost per blocs de pedra carejada i argila enriquida amb morter de calç.

En aquest àmbit de la nau proper a l'absis s'han detectat evidències d'altres estructures. A l'interior de l'angle sud-oriental de la nau s'exhumà el basament d'una construcció de planta rectangular. D'aquest element només resta *in situ* un dels blocs que la integraven. No obstant això, es detectà un rebaix constructiu associat excavat en el substrat geològic que també talla el paviment en morter de calç d'aquest sector de la nau. Les restes d'una segona estructura de planta rectangular han aparegut a l'exterior del que podríem considerar l'espai de cancell del temple. Es tracta d'un abocament de blocs de pedra sense treballar units amb argila i morter de calç que mesura 1,25 m de llargada per 0,79 m d'amplada i que està damunt del paviment de la nau.

L'única estructura documentada en el subsòl va aparèixer en el seu eix central i entremig dels murs de cancell. Es tracta d'una caixa de lloses de planta rectangular formada per quatre peces col·locades verticalment dins un retall excavat al substrat geològic. Les seves dimensions són les següents: 63 cm de llargada i 32 cm d'amplada (mides exteriors); 58 cm de llargada, 27 cm d'amplada i 19-14 cm de profunditat (dimensions interiors). El seu interior estava farcit, un paquet d'argiles molt plàstiques i graves de riu. Interpretem aquest element com un *loculus* o reconditori on s'haurien dipositat les relíquies probablement emprades per a la consagració de l'església. El dipòsit de relíquies a l'altar durant el cerimonial de consagració d'una església és un gest ritual molt primerenc en la litúrgia cristiana. Ara bé, la costum de col·locar relíquies fora de l'altar durant la consagració (a l'interior de murs o en el subsòl de l'església), tot i no estar emparat per cap precepte específic, és un fenomen evidenciat en textos i en el registre material (Fernández, 2014, p. 105-113).

Estructures arquitectòniques documentades davant l'absis. (Foto J. Ciurana, 2019).

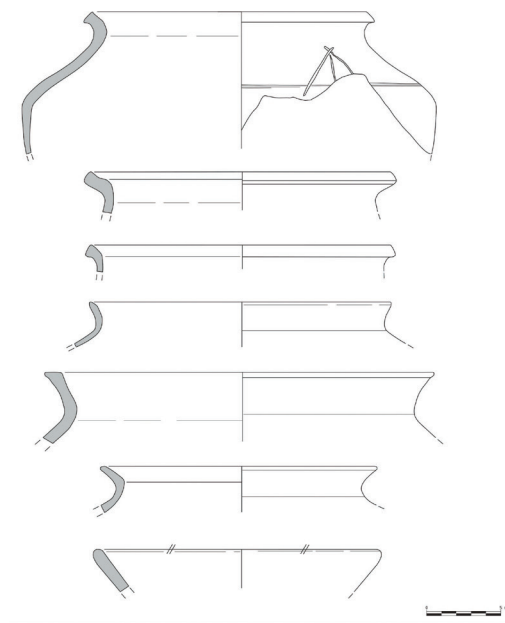
En relació amb la interpretació funcional d'aquest espai, caldria relacionar aquests murs amb algun tipus de tancament litúrgic davant de l'absis que delimitaria un espai reservat de 2,07 m d'amplada amb un accés central, punt on es localitza la cista de lloses. Aquests paraments, doncs, haurien desenvolupat la funció de cancells i delimitarien una zona reservada al clergat. Pel que fa a la resta d'estructures, probablement estarien destinades a cobrir les necessitats dels diversos actes de la litúrgia. Si tenim en compte que no hem documentat cap cambra annexa que funcionés com a sagristia, aquest espai privilegiat prop de l'altar podria haver desenvolupat aquest paper d'espai de preparació.

Un cop exhaurida la seqüència estratigràfica a l'interior de l'església, s'excavaren quatre sondejos a l'exterior de l'edifici. El sondeig 1, de 2 m de llargada per 1 m d'amplada, s'excavà als peus de la cara exterior del mur sud-occidental de la nau, a tocar de la porta on es documentà la rasa de fonamentació del mur d'aquest costat de l'església. El sondeig 2 afectà l'exterior del tester del temple, en els laterals sud-occidental i nord-oriental de la capçalera. Es constatà que els paraments de l'absis estan construïts sobre la roca. En el costat oriental del sondeig es documentaren dos possibles sepulcres excavats a la roca. La Unitat Funerària 3 es tracta d'una fossa de planta ovalada de 0,62 m de llargada per 0,42 m d'amplada i 0,36 m de profunditat. Presenta una orientació nord-sud i es trobava

coberta per dues grans lloses de pedra i dues més de dimensions més petites. Al fons de la fossa aparegué una petita acumulació de fragments ossis (crani, vèrtebres i costelles) d'un individu perinatal. Mig metre cap al nord s'exhumà un segon sepulcre (Unitat Funerària 4), que havia perdut la coberta i consistia en una fossa de planta rectangular amb els extrems arrodonits retallada a la roca de 0,57 m de llargada, 0,27 m d'amplada i 0,17 m de profunditat. El seu lateral meridional està regularitzat mitjançant una llosa i un bloc escairat. Del seu interior no es recuperà cap fragment ossi. Per les dimensions, podria tractar-se d'un altre sepulcre infantil. Aquests dos sepulcres podrien evidenciar l'existència d'un espai d'enterrament reservat als infants prop de la capçalera de l'església. En darrer lloc, el sondeig 3 s'excavà en paral·lel a la cara exterior del mur nord-oriental de la nau. A l'extrem sud-occidental aparegueren les restes d'un potent mur o contrafort de paredat de morter, que s'uneix a la cantonada nord-oriental de la nau de l'església. S'exhumaren també quatre blocs de pedra de tendència rectangular col·locats a distàncies regulars, extrem que recorda a l'arranjament dels basaments de suport per al paviment elevat d'un graner.

Pel que fa als materials arqueològics recuperats durant l'excavació, són escassos i provenen exclusivament d'estrats vinculats amb l'abandonament i espoli de materials constructius. Es tracta majoritàriament de fragments de ceràmica reductora de cuina amb l'olla com a forma predominant. La majoria de llavis són de secció triangular tot i que també n'hi ha de secció arrodonida. Les pastes són grolleres, amb desgreixant abundant i ús

de mica daurada. En un cas s'ha documentat decoració consistent en bandes incises. En aquest mateix individu es registra un motiu també incís que combina dues línies obliqües amb una inclinació de 45 graus que intersequen en la seva part superior amb un traç recte i vertical al centre. Aquesta combinació de línies són usals en recipients ceràmics provinents del jaciment de l'Esquerda i de l'entorn osonenc (Ollich *et alii*, 2020, p. 295).

Mostra dels materials ceràmics recuperats.
(Foto J. Ciurana, 2021).

CONCLUSIONS

La recerca duta a terme al Pla de Sant Julià ha permès, combinant les informacions documentals i l'arqueologia, localitzar una església que havia romàs desapareguda des d'abans del segle XVIII. Es tracta de l'església del vilar dit de Daniel, documentat l'any 898 i que, a partir de la seva compra pel comte Guifré Borrell, va ser convertit en un punt fort del domini comtal primerenc a Osona. Aquest espai senyorialitzat planteja perspectives molt interessants per a l'estudi dels canvis en les formes d'assentament i explotació lligats al procés de feudalització, més específicament el pas dels vilars altmedievals als masos que, en aquest cas, provoca la desaparició del primer. El mateix succeeix amb l'església que, si més no a partir de l'any 898, devia existir, però que documentem a principis del segle XI i també desapareix en benefici de la nova parròquia de Sant Pere de Valldaneu.

Des del punt de vista arquitectònic, l'església de Sant Julià presenta unes dimensions modestes, una planta de nau única, una distribució interna dels espais i un absis rectangular anteriors al cànon romànic. Cal destacar que a l'interior de l'església es conserva un conjunt d'estructures vinculades a la funció litúrgica: dos murs del cancell, evidències de l'altar principal i un *loculus* per a relíquies situat a l'eix de la nau. Així era la «*domum Sancti Iuliani*» documentada els anys 1007-1026 i a principis del segle XIII, sense que cap reforma posterior sigui visible. Pel que fa a l'atorgament d'una cronologia primerenc, a hores d'ara no és possible, tant per la manca de referències textuais com de materials arqueològics; aquests darrers es vinculen als nivells d'abandonament i s'adscriuen de forma genèrica als segles X-XII. Tanmateix, el desenvolupament d'una àrea funerària a l'exterior del temple evidencia que Sant Julià fou un pol de referència per a una comunitat i, a hores d'ara, aquesta és la via arqueològica més prometedora per datar inicialment l'edifici.

Sant Julià de Valldaneu després de la restauració.
(Foto A. García, 2020).

BIBLIOGRAFIA

- CCIV. ORDEIG, R. (1999), *Els comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia*, Vol IV, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- CSCV. RIUS, J. (1945), *Cartulario de San Cugat del Vallés*, Barcelona: CSIC.
- DACSU. BARAUT, C. (1980), «Els documents, dels anys 981-1010, de l'arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 3, p. 7-166.
- DCV. ORDEIG, R. (2007) *Diplomatari de la Catedral de Vic, segle XI*, Vic: Patronat d'Estudis Osonencs.
- FERNÁNDEZ, G. (2014), «Muros consagrados. El entorno litúrgico medieval de la lipsanoteca de Bagüés», *Territorio, Sociedad y Poder*, 9, p. 99-116.
- OLICH, I. et alii (2020), «La ceràmica medieval de l'Esquerda: aproximació tipològica i arqueomètrica», en *Homenatge al Dr. Alberto López Mullor. Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura*, Barcelona: Servei de Patrimoni Arquitectònic Local – Museu d'Història de Barcelona – Museu d'Arqueologia de Catalunya – Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la UAB, p. 289-299.
- OLIVER, J. (2018), «El testament inèdit d'Ermetruit, vídua de l'aloer Odesind», *Monografies del Montseny / 33*, p. 47-54.
- PORTET, J. (1984), «La capella de Sant Julià del Congost», *Ausa*, vol XI, 108-109, p. 177-182.
- VILAGINÉS, J. (2001), *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.